

СУТНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СПОРУ ПРО ПРАВО

THE ESSENCE OF THE MATERIAL-LEGAL DISPUTE ABOUT THE RIGHT

Дика А.О.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*

Ця стаття присвячена розкриттю сутності матеріально-правового спору про право. Значна увага приділяється визначенню та конкретизації таких понять, як «право», «інтерес», «свобода», які використовуються під час судового розгляду цивільних спорів. Внесено пропозиції щодо вдосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України.

Ключові слова: спір про право, матеріальне, процесуальне, право, свобода, інтерес, цивільний спір.

Эта статья посвящена раскрытию сущности материально-правового спора о праве. Значительное внимание уделяется определению и конкретизации таких понятий, как «право», «интерес», «свобода», которые используются во время судебного разбирательства гражданских споров. Внесены предложения по совершенствованию норм Гражданского процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: спор о праве, материальное, процессуальное, право, свобода, интерес, гражданский спор.

The paper is devoted to provide insight into the essence of the material-legal dispute about the right. Special consideration is given to the definition and specialization of such terms as rights, interests and freedoms used during the civil legal proceedings. There have been introduced proposals on improving the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine.

Key words: dispute about the right, material, procedural, right, freedom, interest, civil dispute.

Якщо уважно проаналізувати положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК), то можна неодноразово знайти слово «спір» у різних контекстах, але традиційним є посилання на вирішення спору судом (абз. 2 ч. 1 ст. 366, ч. 3 ст. 402 ЦК тощо). Використовується в ст. 976 ЦК і безпосереднє словосполучення «спір про право», але з його орієнтацією на річ. Тому можливість виникнення спору про право цивільне не тільки очевидна, а й певною мірою регламентована.

Водночас у ст. 16 ЦК визначена гарантія захисту судом не тільки права, а й інтересу. При цьому поняття «право» та «інтерес» чітко не сформульовані і застосовуються як самостійні категорії, оскільки у назві ст. 16 ЦК ці поняття з'єднуються сполучником «та», а в абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК – «або». Тобто суд може спрямувати свою діяльність на захист одночасно права та інтересу чи окремо права або інтересу. При цьому варто зазначити, що у ст. 16 ЦК відсутні певні спеціальні способи захисту інтересу, як це передбачено для захисту права. При цьому також треба зауважити, що ані «цивільні права», ані «цивільні інтереси» самостійно, як правові поняття не розкриваються в класичних наукових роботах із цивільного права [1; 2], що позбавляє практиків орієнтирів під час їх захисту в цивільних справах.

Не менш складним і неоднозначним є термін «свобода», оскільки у ст. 288 ЦК говориться про право на свободу, а не формується уява про свободу як самостійну правову категорію. У ч. 2 цієї статті встановлюються недопустимі межі поведінки щодо права на свободу, однак знов таки без розкриття змісту цього поняття. Підкреслимо також, що в ЦК мають місце безпосередні посилання на свободу як самостійну категорію, зокрема, свободу договору, підприємницької діяльності тощо.

У такому контексті дуже складно визначити, яким чином суд має вирішувати справи, в яких предметом розгляду мають стати невизнані або оспорювані права, свободи чи інтереси (ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України) як самостійні поняття, а також як відрізнити одне поняття від іншого. Варто також зауважити, що ці поняття застосовуються і в ст.ст. 2, 4, 5 проекту нового Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) [3], але знов таки без конкретизації.

Отже, виникає певний правовий колапс, коли перед судом буде поставлене питання про те, що не визнаються: право; свобода; інтерес або оспорюються відповідні правові категорії, коли сформулювати їх і визначити не здатні пересічні громадяни та фахівці, а суд зобов'язаний вирішити справу відповідно до вимог законодавства, в якому чітко не сформульовані ці поняття, та/або керуватися принципом верховенства права, який так само неконкретизований у законодавстві.

Водночас вчені визнають: «Позовне провадження – це вид провадження у цивільному процесі, в якому розглядається спір про право цивільне, тобто спір, який виникає з цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин» [4]. Тобто позовне провадження сприймається в контексті вирішення спору про право цивільне, хоча й не зовсім правильно всі спори узагальнювати до цивільних, коли у законі поряд із ними зазначаються житлові, земельні та інші відносини. Але якщо ми говоримо про новий напрям наукових досліджень – цивільний процес, який нині в Україні розвивають представники наукової школи професора С.Я. Фурси [5], то можна говорити в широкому розумінні, що в основі цього процесу лежить цивілістика як об'єднання певних

матеріальних відносин приватного характеру. Тому варто говорити про спори, які виникають із цивільно-правових відносин (цивільністика), тобто як із цивільного права, так і земельного, сімейного, житлового тощо.

Звернемо увагу на визначення «спору про право як квінтесенції позовного провадження», оскільки за такого його тлумачення ми узагальнимо всі підстави звернення до суду й отримаємо найширші межі поняття «спір про право», але його варто уточнити з урахуванням прийнятого у ЦПК поділу. Так, у ч. 3 ст. 303 ЦПК йдеться про «неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення», тобто тут і далі у ЦПК поділяють матеріальні і процесуальні аспекти вирішення справи, звідси й має випливати висновок про можливість виникнення в цивільній справі як матеріального, так і процесуального спору.

Наочно це положення можна підтвердити під час зіставлення наведеної автором гіпотези з позицією науковців. Так, М.І. Балюк і Д.Д. Луспенник вважають: «В основному під спором про право розуміють опір, перешкоду у здійсненні цивільного права, яка, згідно із законом, може бути усунена за допомогою суду. Перешкоди можуть бути пов'язані з тим, що в добровільному порядку зобов'язана особа не виконує своїх обов'язків, а тому реалізація права уповноваженої особи є можливою у примусовому порядку або з необхідністю отримання офіційного підтвердження судом певних юридичних фактів чи стану фізичної особи. Наявність спору про право виникає у тому разі, коли одна сторона стверджує про наявність у неї відповідного права, а інша – про його відсутність» [6]. Тобто автори цитати визначають підстави виникнення спору про право у матеріальному змісті.

Однак питання тут полягає у вузькому сприйнятті спору про право і, зокрема, в тому, що у певних правовідносинах праву має відповідати певний обов'язок. І, коли йдеться про наявність у конкретного суб'єкта певного права, можливими варіантами поведінки контрагентів буде оспорювання певного права, його невизнання і порушення права. Але варто відрізняти абсолютні права, які делегуються громадянам законом, і їх не треба доводити, наприклад, право на честь, гідність і ділову репутацію тощо, тоді таке право є безспірним. Інша річ, коли таке однозначне право порушується, оскільки не визнати або оспорити його неможливо, під час встановлення обов'язків правопорушника має встановлюватися сам факт порушення такого права – конкретні дії, розглядається характер правопорушення – поширення недостовірної інформації тощо, кваліфікуватися завдана шкода – матеріальна і немайна, визначитися винна особа (особи) і встановлюватися обов'язок із відшкодування завданої шкоди тощо. Наведений автором перелік юридичних обставин, які мають розглядатися судом у цій категорії справ приблизний (типовий), оскільки частина з них може визнаватися відповідачем і спір може перейти в іншу площину, зокрема щодо можливості відстрочки або розстрочки відшкодування шкоди тощо.

У зв'язку з наведеним важко погодитися з позицією М.І. Балюк і Д.Д. Луспенника щодо спрощеного сприйняття спору про право лише в контексті безпосереднього встановлення факту наявності або відсутності певного права в конкретному суб'єкті, оскільки не можна розглядати в суді право безсуб'єктно, тобто без встановлення зобов'язаної щодо такого права особи. Крім того, не можна абстрактно розглядати право особи, тобто безпредметно встановлювати право і не говорити про юридичні наслідки його встановлення. Тому і з іншою тезою цих авторів важко погодитися: «Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 100 ЦПК, суддя відмовляє у прийнятті заяви про видачу судового наказу (а не про відмову у видачі судового наказу, що нерідко зазначають судді), якщо із заяви і поданих документів вбачається спір про право» [6]. Проблемність цієї позиції полягає в тому, що суддя на стадії прийняття заяви про видачу судового наказу може встановити її недоліки, а виявлення спору про право має залежати від правової позиції боржника. Якщо він заперечує проти видачі судового наказу та обґрунтовує свою позицію по суті заявленої претензії, не погоджується з наведеним розрахунком боргу тощо, можна констатувати наявність спору про право вимоги і відповідного власного обов'язку. Але питання про видачу судового наказу вирішується суддею одноособово без запрошення стягувача і боржника та без проведення судового засідання (ст. 102 ЦПК).

Отже, абсолютні права є безспірними і спроби їх не визнавати або оспорювати можна трактувати як зловживання правом або їх порушення, однак це положення варто сприймати не тільки в площині абсолютизації права, а й в аспекті належного законодавчого врегулювання. При цьому факт існування певного права в конкретного суб'єкта не можна асоціювати з правом вимоги до іншого суб'єкта, оскільки абсолютне право породжує невизначений обов'язок щодо неконкретизованого кола осіб. Дійсно, держава в ст. 297 ЦК визначає право кожного на повагу до його гідності та честі, визнає їх недоторканими, але зміст цієї статті нагадує декларування, а не встановлення обов'язку всіх інших осіб та відповідної санкції за недотримання правил поведінки тощо. Саме тому у цій статті відчувається певний дисонанс, коли особа має право на повагу і право на звернення до суду з позовом про захист її гідності та честі, але, трансформуючи таку формулу в право вимоги до інших осіб, ми отримаємо позов не про захист порушеного права, а позов про відновлення поваги або зобов'язання до правопорушника поважати гідність і честь позивача.

У зв'язку з наведеним можна стверджувати, що фокусувати в цій нормі увагу необхідно не на повазі, а на взаємному обов'язку кожного суб'єкта не принижувати гідності та честі інших осіб, а у разі виявлення такого факту варто створити сприятливі умови для позивача і негативні наслідки для правопорушника. Зокрема, автор вважає можливим звільнити позивача від сплати судового збору під час звернення до суду і покласти обов'язок з оплати судових витрат

на відповідача, якщо факт правопорушення буде доведений у суді. Відповідно, у разі недоведення такого факту судові витрати має оплачувати позивач.

Крім того, у разі виявлення факту порушення права на гідність та честь винна особа має виплачувати потерпілій особі один розмір мінімальної заробітної плати, якщо іншого не доведе у суді, як компенсацію моральної шкоди. Таким чином, будуть створені сприятливі умови для захисту відповідного права і визначено мінімальний розмір права вимоги позивача і відповідний обов'язок відповідача. Якщо не вносити такої пропозиції, то позивачу буде важко обґрунтувати розмір моральної шкоди через те, що у ст. 23 ЦК встановлені занадто загальні орієнтири, коли відповідачу простіше буде заперечити розмір завданої моральної шкоди, ніж позивачу його довести.

Звідси випливає висновок про те, що абсолютні права в цивільному праві мають бути, відповідно, пов'язані з обов'язками інших суб'єктів, щоб не тільки декларувати перші, а й спростити захист порушеного абсолютного права.

На прикладі абсолютного права та варіантах удосконалення охоронної моделі його регламентації автор вважає можливим перейти до аналізу іншого цивільно-правового поняття – інтерес. Це поняття в цивільно-правову змісті, на нашу думку, ґрунтовно було розкрито українськими вченими так: «Це прагнення, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх» [7, с. 130–131]. Тобто інтерес визначено як суб'єктивну ознаку дій певної особи, що цілком відповідає прийнятій у нашій країні цивільній доктрині. До цього можна додати й спільні інтереси суб'єктів у господарській та іншій діяльності, які об'єднуються в господарські товариства та мають спільну мету – отримання прибутку, через що між ними можуть виникати конфлікти інтересів у різних правових ситуаціях тощо [8], що підтверджує суб'єктивізм поняття «інтерес», але й можливість визначення спільного інтересу групи осіб.

Але на визначену модель сприйняття поняття «цивільний інтерес» вчені наклали кліше: «У галузі приватного права цивільний інтерес, так само як і цивільне право, сам по собі не може бути «законним» або «незаконним» (якщо, звісно, не дотримуватися суто позитивістських підходів). Адже прагнення, бажання людини, якщо вони не виражені у діях, не мають юридичного значення. Натомість, варто вести мову про правомірність або неправомірність здійснення цивільних прав та інтересів, що визначається з урахуванням норм, установлених договором суб'єктів відповідних відносин, актами цивільного законодавства, звичаями, а також положень доктрини права» [7, с. 131]. Виходить, що інтереси і права «здійснюються», але таке положення суперечить раніше наведеному визначенню, що інтереси – це прагнення, тобто вони диктують ту чи іншу поведінку, вчинення або невчинення певного правочину тощо. І справа тут не в позитивістських підхо-

дах, а в багатьох практичних випадках і необхідності кваліфікувати дії особи як свідомі або ні (ст.ст. 225, 226, 229, 230 ЦК), вільні або здійснені під примусом (ст. 231 ЦК). Тому доволі часто в таких справах до предмета доведення варто відносити суперечність тих інтересів, які зазвичай ставляться під час укладання певних правочинів, і тих, які мали місце в певній справі. Дійсно, в таких справах буде ставитися під сумнів свобода вибору того чи іншого способу поведінки особи і в такому разі ми мусимо зважати на широке сприйняття поняття «свобода» як можливості вибору, а не права вибору.

Варто зазначити, що існують й складні деліктні правовідносини, де презюмується неможливість передбачити негативний результат певного варіанта поведінки, тобто випадки, коли негативний ефект фактично стає побічним результатом іншого благого інтересу. Яскравим прикладом такого результату стала аварія на Чорнобильській АЕС, коли держава і конкретні розробники програми бажали забезпечити населення порівняно дешевим струмом, але внаслідок прорахунків виникла величезна шкода як здоров'ю численних громадян, так і майну.

Німецькі цивілісти відносять такі правові ситуації до об'єктивних складів, з чим важко погодитися. Так, Я. Шапп зазначає: «Розщеплення об'єктивного складу за принципом «дія-причинність-результат» під час аналізу передумов претензії, на перший погляд, розглядається як некорисний побічний шлях. Однак насправді ця модель об'єктивного складу є вирішальним засобом для системного охоплення передумов претензії і тим самим для вирішення всіх питань, що виникають» [9, с. 135–136]. Тут, на наш погляд, варто зважати на об'єктивність факту завдання шкоди, але всі інші юридичні обставини підлягають з'ясуванню, тому навіть таке поняття, як результат, буде сприйматися суб'єктивно, з огляду на інтереси конкретного суб'єкта правовідносин. Зокрема, держава як деліктозобов'язана особа після аварії на ЧАЕС вживала всіх заходів, щоб зменшити негативні наслідки та в добровільному порядку компенсувати завдану шкоду і в той час громадяни не бачили можливості збільшити розміри компенсації в радянських судах. Тому питання про належну компенсацію завданої моральної та матеріальної шкоди в той час не ставилося. І ця позиція домінує в дослідженнях вчених, які визначають лише організаційну, матеріальну та техніко-юридичну стадії виконання деліктного зобов'язання [10, с. 329] внаслідок чого може скластися враження, що обидві сторони об'єднані спільними інтересами, хоча і в кредитора, і в боржника, як правило, прямо протилежні матеріальні інтереси. Саме такі інтереси й диктують реальну поведінку сторін у цивілістичному процесі, зокрема, зловживання правами від етапу визначення прав та обов'язків до остаточного виконання зобов'язання тощо.

Протиборство сторін щодо прав та обов'язків у правовідношенні вимагає кореляції досить ґрунтовної дефініції суб'єктивного права, під яким «розуміють юридично захищену можливість, забезпечену

юридично необхідною поведінкою іншого учасника [11, с. 532–533], що вміщується в можливості за власним оглядом у межах дозволеного користуватися реальним [12, с. 97] (тобто конкретним) соціальним благом» [13, с. 206]. Цілком зрозуміло, що складена й узагальнена дефініція мала б відтворювати універсальне сприйняття суб'єктивного права, але вона орієнтована на предмет дослідження, яке проводилось цим автором і не узгоджується з іншими поняттями цивільного права. Так, на користування певним соціальним благом налаштований інтерес суб'єкта, який й матеріалізується у використанні певних прав із метою досягнення бажаного результату: наприклад, правочин щодо отримання кредиту для матеріального забезпечення бізнес-проекту, який має надавати певний дохід і тривалий час забезпечувати матеріальні потреби особи тощо. При цьому особа вільна у виборі способу досягнення бажаного для неї результату, оскільки бізнес проект може бути забезпечений й іншим шляхом запозичення необхідних коштів, зокрема, через створення акціонерного товариства тощо. Тобто особі має гарантуватися свобода у виборі того чи іншого правочину задля досягнення певного правового результату, що впливає зі свободи договору тощо. Плюси і мінуси від різних способів досягнення бажаного результату кожна особа має прораховувати особисто або за допомогою

правової допомоги юристів, оскільки бізнес може мати і позитивні, і негативні результати діяльності, що пов'язано з відповідними ризиками. Тому доволі часто відповідні ризики будуть відбиватися на взаєминах між суб'єктами, а іноді призводити до майнових втрат, що зумовлюватимуть матеріальну відповідальність за завдану шкоду тощо.

Отже, автор вважає, що фрагментарне сприйняття правовідносин як право – обов'язок або як встановлено в чинному ЦК як окремі категорії: право та зобов'язання не надає можливості кваліфіковано визначати інтереси осіб, встановлювати свободу волі і волевиявлення в кожному об'єднаному спільною метою елементарному правовідношенні тощо. Тому заслуговують на увагу роботи вчених, в яких досліджується і створюється комплексне сприйняття цивільних правовідносин [7; 14; 15; 16].

Водночас для конкретизації процесуальних відносин, які виникатимуть у суді під час розгляду цивілістичних спорів, потребується конкретизація таких понять, як «право», «інтерес», «свобода», щоб була можливість у цивільному судочинстві оперувати прийнятою термінологією та конкретизувати випадки їх порушення, невизнання або оспорування, а також способи їх відновлення, компенсації завданої шкоди тощо. Ці питання будуть досліджені в подальших статтях автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: відп. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Ін. Юре, 2009. – 952 с.
2. Харитонов Е.О., Старцев А.В., Харитонova Е.И. Гражданское право Украины: Учебник. Издание четвертое / Е.О. Харитонов, А.В. Старцев, Е.И. Харитонova. – Х.: ООО «Одиссей», 2008. – 920с.
3. Проект Цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>.
4. Поняття та значення позовного провадження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/4699/40>.
5. Фурса С.Я. Цивилистический процесс в Украине : основные проблемы становления и тенденции развития // Цивилистический процесс : основные проблемы и тенденции развития: Сборник материалов международной научно-практической конференции посвященной 90-летию со дня рождения д.ю.н., профессора, Заслуженного деятеля науки РФ (1 октября 2012г). – Саратов, Издательский центр «Наука», 2012. – С. 382–387; Кармаза О.О. Концепції охорони і захисту житлових прав в цивілістичному процесі : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03. – К., 2016. – 40 с.; Кучер Т.М. Теорія доведення в цивілістичному процесі : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03. – К., 2017. – 40 с.; Дерій О.О. Аліментні зобов'язання в цивілістичному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. – К., 2015. – 17 с.; Нікітюк О.М. Охорона захист права спільної власності подружжя в цивілістичному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. – К., 2017. – 20 с.
6. Балюк М.І., Луспенник Д.Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції. – Х., 2008. – 708 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawbook.online/protses-ukrajini-tsilviniy/scho-oznachae-quotspir-pro-pravoquot-pri-57659.html>.
7. Харитонов Е.О. Цивільні правовідносини: [монографія] / Е.О. Харитонов, О.І. Харитонova. – 2-ге вид., перероб і доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 456 с.
8. Дедов Д.И. Конфликт интересов. – М.: Wolters Kluwer Russia, 2004. – 272 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%82_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%B2.html?id=C3AEwN6XF0oC&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
9. Шапп Я. Система германского гражданского права: [учебник] / Пер. с нем. С.В. Королева. – М.: Междунар. отношения, 2006. – 360 с.
10. Отраднаова О.А. Исполнение деликтных обязательств: общие проблемы теории и практики / Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. Р.А. Майданика. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 430 с.
11. Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: [Учебник] / В.А. Белов. – М.: АО «ЦЕНТР ЮРИНВОР», 2002. – 639 с.
12. Пікінер К. Загальна характеристика Суб'єктивних цивільних прав / К. Пікінер // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 10. – С. 94–97.
13. Майданик Н.И. Права на нетрадиционные блага: гражданско-правовой аспект / Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. Р.А. Майданика. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 430 с.
14. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: [Монографія] / О.В. Кохановська. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 463 с.
15. Борисова В.І., Спасибо-Фатєєва І.В., Яроцький В.Л. Цивільне право України / Ред. В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.Л. Яроцький. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
16. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) [Монографія] / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – К.: КНТ, 2007. – 626 с.